

(annak ellenére, hogy Horváth Károly kutatásai számos ponton tisztázták e kérdéseket).

A feladat bonyolultsága, az előmunkálatok hiányosságai, a szakirodalom vitatott és vitatható megállapításai magyarazzák azt a körülményt, hogy Rohonyi könyve nem tárhatta fel minden oldalán e korszak irodalmának egymással összefüggő sajátosságai elméletileg és történetileg egyaránt további tisztázásra váró rendszerét. Rohonyi munkája már céljánál fogva is felfokozott érdeklődést keltett. Az a tény, hogy rendkívül széles tárgyszerűséggel, elméleti érzékenységgel belefogott a romantika kezdeteinek vizsgálatába, nemcsak az időbeli elsőség okán sorolja művét az úttörő jelentőségű munkák közé, hanem szempontjainak, eredményeinek érdemei révén is. Aki a romantika elméleti és történeti kérdéseivel foglalkozik ezután, nem kerülheti meg Rohonyi könyvét, s bizonyára az alapművek közt kell majd számon tartania. A szerző vállalkozásának eredményei néhány általánosabb tanulsággal is szolgálnak; nem árt röviden a figyelmet ezekre is felhívni.

Az irodalomtörténeti kutatások során erős hajlam mutatkozik ugyanis a részletek mind minuciózusabb tisztázására, olykor már annyira messzemenően, hogy a kutatások eredményeit ennyire speciális ismeretek híján a korszakkal foglalkozó szakember sem tudja hasznosítani, sőt

jószerivel követni sem. Természetes, hogy a mind alaposabb, részletekbe menő ismeretek biztosítják valamely korról vagy jelenségről alkotott felfogásunk hitelét, így tehát mellőzhetetlenek. Az adatok és a részösszefüggések azonban könnyen válhatnak áttekinthetetlen és alaktalan halmazzá, ami a szűk, „beavatott” belterjesség irányába vezet. Módszertanilag tehát feltétlenül szükséges, hogy az analitikus részletvizsgálatokat összefoglalások kövessék (vagy velük párhuzamosan kikerekedjenek), még akkor is, ha az ilyenek az adott kutatási témákat nem zárják le; legfőbb eredményük egyébként sem valamely kutatási feladat amúgy is illuzórikus „megkoronázása”, hanem termékeny korrigálhatóságuk és folytathatóságuk. Az összefoglaló kísérletek, sikerük mértékétől függően, mindig irányjelzőek, s mint ilyenek mintegy szervezik, befolyásolják a részletvizsgálatokat. Az irodalomtudomány legfőbb gondoljainak manapság nemcsak szakmai természetűek, hanem a szélesebb irodalmi műveltségbe való beépülés egyre fokozódó nehézségeiben, zavaraiiban is megnyilvánulnak. Rohonyi munkája s a hozzá hasonlóak éppen az irodalomtudomány eme, mondhatni társadalmi funkciójának gyakorlása szempontjából szükségesek és hasznosak.

Wéber Antal

NÉMETH G. BÉLA: LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG

Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1976. Magvető K. 560 l. (Elvek és utak)

Németh G. Béla megbízható adatok és érdekes gondolatok sokaságát fölvonultató tanulmányait mindig figyelemmel és – esetleg ellenkező – tetszéssel olvassa az ember; új kötetét is, de ezt a tetszésen túl különös szorongással teszi le. Lám, a XIX. század harmadik negyedére felsorakozott végre a honi értelmiség – s immár tán nem is csak legjobbaiban – Európához, s pont akkor, eme rég várt pillanatban nem volt Európa olyan, amihez érdemes volt fölőlni. Átkozott iróniája a sorsnak! Mint a szörnyű kínok árán jó helyezést kicsikaró futó, akit a pálya vagy a bíró hibája miatt diszkvalifikálnak! Németh G. Béla ugyan megvigasztal az önmagában is valóságos kutatási programként föl fogható *Utószóban*: „Egyetlen nemzet egyetlen nemzedékének sem szabad büntudatot, szégyenérzetet éreznie elődei tetteiért. Elődeit, vérségi tekintetben, nem választhatja meg az ember. Azt azonban igen, hogy a társa-

dalmi tett, az erkölcs, a gondolat tekintetében kiket választ őseinek... Egy-egy kor egy-egy nemzedékének a történelemmel kapcsolatban szégyenérzetet egyedül akkor kell éreznie, ha nem a kor legmagasabb gondolati szintjén szemléli és érti meg történelmét, s akkor büntudatot, ha nem a megértett történelem jegyében cselekszik.”

Metszően okos szavak, minden történeti kutatással foglalkozó intézetben táblára írva kellene kifüggeszteni. Hanem a kötet tanulmányait egy kicsit úgy fejezik be, mint *Az ember tragédiáját* a „bízva bízzál”. A tragédia véget ért, mit sem segíthet immár a bizakodás. Igaz, hogy Németh G. Béla Madách-tanulmányában erre a gyötrő ellentétre is talál föloldást: „A kikényszerített bizalom erkölcsi komolysága és akarati fegyelmé adja meg a történeti irónia pátozásának, a történeti pátoasz iróniájának madáchi vonását.”

Ezt a komoly, mély „madáchi vonást” észleli s elemzi kivételes műgonddal Németh G. Béla a XIX. század harmadik negyedében föllépő irodalmi elit arcán, akik a fényes reformkori nemzedék fiaiként ragyogó tehetséggel, páratlan fölkészültséggel, a kikényszerített bizalom erkölcsi komolyságával csatlakoztak a kor nagy eszemeáramlataihoz.

De — mert végül is ettől kapja történeti pátoszuk iróniája a madáchi vonást — milyen volt az az Európa, mely eszméi kebelére szorította őket? Milyen ideológiát, miféle magatartásformákat kínált? Elsősorban olyant — foglalja össze Kiss Ferenc a kötetről írt kongeniális beszámolójában —, „mely a radikalizmus elbukott kísérletei után a *szakszerű* valóságismereten alapuló szerves és nyugodt építkezést mutatta célravezetőnek. Az emberi lét teleológiai-metafizikai horizontjainak beszűküléséért az anti mítoszok bizonyosságait ígérte, természeti és emberi lényeg azonosságának tanát. A kiegyezéssel nyert nemzeti előnyöket s az önvédelem programját pedig a kiválasztódás darwini elméletével tudta természettudományosnak tetsző igazoláshoz juttatni.”

Ne firtassuk, hogy csakugyan ilyen volt-e „az Európa-szerte másodvirágzását élő pozitívizmus”; ilyen *is* volt. Azt se vizsgáljuk, mennyire határozta meg ténylegesen a kor Európáját a „pozitívizmus”. De még azzal se törődjünk, mit fed valójában ez az ezer arcú elnevezés. A XIX. század második felének érdemleges történeti kutatása úgyszólván csak napjainkban kezdődött, s nagy meglepetések várhatók még. Annyi bizonyos, hogy valamiféle „másodvirágzását élő pozitívizmus” csakugyan létezett Európa-szerte. De az is bizonyos, hogy nem egyedüli s mégcsak nem is meghatározó szellemi áramlatként. Miért éppen ezt választották ezek a kiválóan művelt emberfők itt Magyarországon? És miért hatottak ezek az eszmék nálunk valóban meghatározóan? Hogyan keletkezett s erősödött ez a különös „magyar pozitívizmus”? Mert kétségtelen, hogy megizmosodott. Hiszen elég bármilyen felületesen lapozgatni az Akadémia tekintélydús folyóirataiban s áttekinteni intenzív könyvkiadói politikáját, hogy azonnal szembetűnjék a pozitívizmus honi eluralkodása. Sehol Taine-nek, Brunetiére-nek, Drapernek, Buckle-nek, Renannak, Schlossernek, Bryce-nak, Fustel de Coulanges-nak, Faguet-nak, Müller Miksának, Ranke Leopoldnak, Gregoroviusnak, Mommsennek, MacCarthy-nak, Symonds-nak, Bourget-nek, De Vogüé-nek, Mill Stúárt Jánosnak,

Spencer Herbertnek akkora böcsülete nem volt, mint nálunk; Taine, Mill, Ranke vagy Spencer esetében valóságos „kultuszról” beszélhetünk. Vajon miért?

Németh G. Béla első nagy metodikai felfedezése, illetve „fogása” éppen az, hogy ezt az így megválaszolhatatlan kérdést egyáltalában föl sem veti. Ő nem a „miérteket” vizsgálja, hanem azt, hogy „kiknél” hatott vitálisan a pozitívizmus. Azt a *csoportot* határozza meg és járja körül ezernyi oldalról, amelyik elsősorban felelős a pozitívizmus fölvirágzásáért a honi irodalomban s ideológiában. Vezető egyéniségek munkáinak, irodalmi fórumainak és hatásának gondos rekonstrukciójával keresi és határozza meg azt a társadalmi és szellemi légkört, mely a kiegyezés évtizedeiben többszörös „visszacsatolással” éppen efféle egyéniségek megjelenésének s működésének kedvezett. Az írók jellemzésében például kitűnően hasznosítja műveik olvasókra való hatását, az olvasótábor megbecsülésében pedig az írók által vallott ideológia vonzáskörét. Ezzel a (ha annyira divatos nem lenne, azt mondhatnánk, hogy „rendszerelméleti”) szemlélettel függ össze másik nagy metodikai újítása: irodalomtörténet-írásunk eddigi mono- vagy multikauzális linearitása helyett eszmetörténeti feed-back körökkel szabályozott fejlődési folyamatokban gondolkodik, teljes természetességgel, anélkül, hogy külön hangsúlyozná.

Ebből a két metodikai szempontból különlegesen érdekes az a csoport, akiket Németh G. Béla — a Kiss Ferenc méltatta teoretikus hajlam és filológus adottság kiegyensúlyozott biztonságával — kiválaszt a korszak reprezentánsaiként. Hiszen ezek az írók és irodalomtudósok jóllehet számon tartottan és elismerten, lényegében alig ismertek voltak jelen eddig irodalomtörténet-írásunkban. A nagy nemzedék, a reformkori ébredésben s aztán újból a kiegyezésben jogaihoz jutó nagy nemzedék utódai — s függelékeiként jelentkeztek, akiket minden kiválóságukkal együtt mélységesen nyomasztott s végül el-sorvasztott apáik behozhatatlan fölénye. Németh G. Béla új módszerével azonban szinte „magától” kiderül, hogy szó sincsen árnyéklovagokról! Ellenkezőleg, inkább hozzájuk, a korral lépő fiakhoz csatlakoztak az érdemdús atyák, sok tekintetben átvették az ő elveiket és élet-érzésüket, osztottak létélményeikben. Hozzáfiatalodtak föladataikhoz? Németh G. Béla inkább azt hangsúlyozza, hogy zökkenőmentesen tehetők, mert a pozitívizmus — ez egyik fontos tézise — szervesen folytatta a romantikát. Nem-

csak minálunk, Európa-szerte. Nálunk azonban különösen erős volt a romantika-pozitivismus kontinuitás. A vén cigány égzengéses kétségeisére otthonosan rimel a *Délibábok hőisének* „társadalometikai pesszimizmusa”.

Talán ezért is annyira hihető és életteljes az a kép, amit Németh a „magyar etatizmus” nemzedékéről, mindenekelőtt Arany Lászlóról, Toldy Istvánról, Asbóth Jánosról rajzol. Hiszen bennük a romantika nemzet-képe fejlődött „államalkotóvá”, a reform-nemzedék magyarságtudata formálta világnézetüket. De nem vették észre, hogy ami akkor védekező ideológia volt, a kiegyezés erőltetődése következtében támadó élt kapott, akaratok ellenére. A nemzeti létharc primér élményük volt, nem kellett nyugati – s egyébként akkor még legföljebb csírájában jelentkező – szociáldarwinista tanokból importálniuk. „A történelem – summázza hittételüket inkább, mint véleményüket Németh G. – a nemzetek létharca, s ez a létharc minden nemzetet más-más hivatásra képesített, más-más tulajdonságokkal ruházott föl. A magyarság államalkotó képessége legfőbb megkülönböztető vonása a vele együtt élő népek között. Nemcsak joga, de kötelessége is e történeti hivatásnak eleget tenni”.

Ez a speciális „dunavölgyi white man's burden”-ideológia azonban nem gátolta őket, hogy más területen sokkal tisztábban lássanak. Németh G. értő rokonszenvenvvel tárja föl törekvéseiket „a kor általános, egyetemes emberi vonásainak és érzéseinek, eszméinek és céljainak hazai honosításában, fölmutatásában és kifejezésében”. Kivételesen nagy rajongói Heinének és Schopenhauernek, ők a közvetítői „az angol utilitárius pozitívista, természettudományos és darwinista frazeológiájú történetírásnak és nemzetgazdaságtannak”, a különféle – főleg angol – komparatista irányzatoknak, a német „radikális-liberális kultúrtörténetnek”, „a világfájdalom, a kétség, a diszharmonia ábrázolásának” s ezzel együtt a – bár többnyire az „eszményítés” hangsúlyozásával gyengített – polgári realizmusnak. „Arkhimédészi pontjuk – summázza Németh G. – az önmagát evilági szemlélettel vizsgáló egyéniség volt. A társadalom alapsejtjeként tekintett, legszélesebb egyetemeségében szemlélt egyéniség.” Realista szemlélete túllendítette a magyar pozitívizmust a romantika korlátain. „Szakítás ez az Arany-korszakkal, és szembenállás a »Hölgyfutár-korszakkal«, kivált pedig szembenállás a *maguk korának nemesi birtokosi gondolkodásmódjával és tzlésével*,

amely politikában és irodalomban éppen a sajátosan nemzeti jegyében igyekezett megszilárdítani helyzetét... Ideális, persze, az lett volna, ha az avult patriarkális nemzeti közösség helyébe s a magyarság államon belüli, gyűlölséget kiváltó s gondolkodást gátló elsőbbségi szerepének helyébe egy új eszményi szerep fölvázolására lettek volna képesek. Ilyen óhajnak azonban náluk sokkal ihletőbb társadalmi-történeti helyzetű, sokkal nagyobb tehetségű csoportok is igen ritkán tudtak a történelemben megfelelni.” A koreszmékkal együtt lépő polgárosultságukat gátolta s végül visszajára fordította – ugyancsak a koreszmékből következő, illetve belőlük „honosított” – nemzet-fölfogásuk. Ez a rangos *Figyelő*-kor tragédiája, mely korai csődjét okozta. S bukásuk az ország tragédiáját tükrözi, mely reálépven végre a hön óhajtott s réges-rég esedékes polgárosodás útjára, elcsúszott a kor reakciós nemzetszemléletén, s visszazuhan a nemesi-birtokosi gondolkodásmód provincializmusába. Tisztán látó történész-szem a *Figyelő*-kör csődjében könnyen fölfedezheti már a millenniumi kor bizantinus baromságait.

De vajon nem volt-e mégis más alternatíva? Épp a rendkívüli szakértelemmel s ötletességgel megkomponált *Figyelő*-esszé ébreszt kétélyt az emberben, hogy vajon nem az etatisták reakciós nemzetszemlélete az igazi „szakítás az Arany-korszakkal”, s nem hangsúlyozza-é túlzottan Németh G. Béla „korszerű ember-képük” szembenállását az Aranyéval? Hisz, ha valakiben, hát Arany Jánosban nyoma sincs semmiféle „white man's burden” ideológiának, s ha valaki, hát az „Arany-korszakhoz” tartozó Madách – Komlós Aladár mutatta meg legszebben – merete és tudta képviselni az egyetemes emberit. Másol – vagy másol is – kell tehát meghúznunk a határvonalat. „Míg a 40-es évek írói – fogalmazta meg tán legpontosabban a különbséget vén cigány-esszéjében Komlós Aladár – Vörösmarty, Eötvös, Erdélyi János, Petőfi mind kitárták a lelküket a világ ügyei előtt, a népnemzeti iskola csak a magyarság sorsát viselte szíven.” S a negyvenes évek szelleme élt valamiképpen hatvanhét után is.

A kiegyezéstől úgy a hetvenes évek közepéig tartó „alapító korszak” (a magyará „Grün-derzeit”) – nem hiába figyelmeztet Németh G. „rendkívüli jelentősége” mellett föltáratlanságára – tekervényes és gyakran felismerhetetlenségig álcázott eszméi közt bajos eligazodni; bizony még az is előfordulhat, hogy a régiebb volt a modernebb. Eötvös József például többnyire

frissebb, sokkal kevésbé konzervatív eszméket vallott híres fiánál, olykor még a természet-tudományos kutatás területén is. Más természetesen a két Arany esete; de éppen Németh G. mutatja meg a szerkesztő Aranyról szóló pompás tanulmányában, hogy milyen nagy rejtőzködő volt az öreg, s hogy mennyivel izgalmasabbak, érdekesebbek – s még azt is bátran hozzátennem, hogy modernebbek – voltak Arany János lapjai, kivált a *Szépirodalmi Figyelő*, A Toldy–Asbóth–Arany László-féle *Figyelő*nél. És arra is éppen Németh G. Béla figyelmeztet, hogy a *Figyelőt* – olykori látszólagos szembenállásuk ellenére – valósággal testvérlapként folytatta a *Budapesti Szemle*, amit a „M. T. Akadémia megbízásából” Gyulai Pál, a népnemzetiek feje szerkesztett. S bár a *Budapesti Szemle* első éveitől valószínűleg nem vitathatók el azok az érdemek, amiket Németh G. Béla felsorol, azt ő is elismeri, sőt éppen ő utal rá nagyon határozottan, hogy a folyóirat az Akadémiával s általában „a vezető rétegekkel” együtt rövidesen annak az európai áramlatnak a „torzító-bénító vonzaskörébe” került, „amelyet imperializmusnak szokás nevezni”. Éppen ezzel magyarázza Arany László teljes elhallgatását: „az egész emberiségre kiható” nagy eszmékkel akarta fölemelni nemzetét, s „mégis a nemzeti létharc képzetének foglya lett. Láthatta az ellentmondást, földoldani azonban nem tudta; de Szász és Beöthy Világrend-követelményével mégsem árulhatott egy gyékényen; inkább hallgatott”.

Csak hogy ez az akadémikus imperializmus – Szász és Beöthy Világrend-követelménye – sohasem volt egyedüli erő, csupán egy ideig győztesen állta s verte vissza a támadásokat, a nyolcvanas években még a haladó arisztokratikus ellenzékét is. „Nehéz volt a felleget megdönteni – írta Halász Gábor a *Magyar viktoriánusokban* –, mert a felleget az élet egész területén rendületlenül állott és mind e támadó-javító kísérletek, négy évtized változatos szellemi erőfeszítése, szinte nyomtalanul peregetek le róla. Az elitliberálisok, a vezető értelmiség önbírálatára, kételye, számvetése, reformtervei alámerültek az általános bizakodásban. Hasztalan látták a repedéseket a falban, a többség tudta, hogy Isten különös kegyelméből végérvényesnek és örökkévalónak készült.”

Halász Gábert elsősorban a felleget elleni támadások érdekelték, „négy évtized változatos szellemi erőfeszítése”. Németh G. Béla „mintha” (a vaihingeri „als ob” pontos filozófiai értel-

mében használva a szót) a fordított föladatra vállalkozna: a felleget urairól és – önkéntes vagy önkéntelen – vazallusaikról számol be. Tán ezért nem hasznosítja Halász Gábor nagy esszéjét; kár pedig – hangsúlyozni szeretném, hogy kár s nem hiba –, mert a *Magyar viktoriánusok* széles látószögű objektívje Németh G. néhány szép fölfedezését sokkal tágabb perspektívából mutatná. Azonnal kiderülne például, hogy a nemzetiségek egyenjogúságát hirdető fölvilágosult ideológia egyáltalában nem korlátozódott az induló *Pesti Napló* „félszeg kis aulikus csoportjára”, amit Németh G. – valódi fölfedezőként – annyi részlettudással és értő lényegismerettel mutat be. „A magára talált középnemesség” se vette soha annyira birtokába az ország szellemi irányítását, mint a felleget perspektívából látszik. A *Figyelő* kör és az újrainduló *Budapesti Szemle* szerzőinek műveltségéhez és profi színvonalához képest tán tényleg jogosan tekinti Németh G. Béla provinciális dilettánsoknak „Németh László kedvenceit”: Tolnay Lajost, Zilahy Károlyt, Vajda Jánost és tán Justh Zsigmondot is, mégis pusztá létük azt igazolja, hogy a felleget sohasem volt egyeduralgó és a létharc-ideológia sohasem mételyezte szellemi életük egészét. Az Akadémia százötven éves történetének alig van szívvidámított szakasza, mint amikor a tekintélyes intézmény a század elején néhány év alatt jelentéktelenségbe fullad és neveltségessé válik, a politikai és irodalmi radikalizmus pusztá jelenlétének, mégcsak nem is támadásainak súlya alatt. Ilyen gyors és látványos bukás nem képzelhető el hosszú előkészület nélkül.

Az imperialista trianoni béke természetesen föllevenítette, újult formában, a létharc-mérgezés tüneteit: a „nemzetjellemtan”, a „magyar elsőbbség jogérzetét”. Németh G. Béla ezt is gondosan és híven regisztrálja: „az ország harmadára csökkenésének sokkja – írja – olyan hatalmas szellemi kibontakozás félbevágásához járult hozzá, amely századok óta először emelte tömegében is egyenrangúvá a magyar művelődést Európában”. S tegyük hozzá, hogy nem annyira az ország harmadára csökkenése hatott sokkolóan, hanem inkább a magyar anyanyelvű lakosság harmadának hirtelen határokon kívül való kerülése, s majd egy millió menekült beáramlása a nélkülük is szűk hazába. S mindezt figyelembe véve tán nem is annyira az a „megrendítő”, hogy Babits, aki „fogarasi emlékezésében például már-már eljutott a XIX. századi nemzetjellemtan erkölcsi, történetiszemléleti,

politikai revíziójához”, később „szinte mindig delíriumossá” vált, „valahányszor lelkében a régi ország képe fölmerült”, hanem az, hogy így is, mindezek ellenére ismételtén, határozottan állást foglalt a nacionalizmus ellen, *mindenféle nacionalizmus ellen*, a „nem-nem-soha” ideológiát is beleértve! Mert nemcsak a *Jónás könyvében* és Széchenyi-esszéjében vallja és vállalja ő azt a tisztult nemzet-szemléletet, amit József Attila *A Dunánálban* fogalmazott meg. És Németh László *Romániai útinaplója*, most-punte-síta ideológiája, Móricz Zsigmond és Karácsony Sándor lelkes agitációi az új Csehszlovákia és Románia mellett mind azt igazolják, hogy a századelő nagy radikális áttörése nem múlt el nyomtalanul: a létharc-ideológia soha többé nem vált itt uralkodóvá. A „fellegvár” holmi karkai „kastélyá” degradálódott: nyomasztó kísértet-valósággá. Ebben a karkai értelemben – s csakis ebben – „jelképi alakja” Babits (a „valódi” vagy a „karkai” Babits?) „annak a nem ellenzéki, de magát a rendszertől elhatároló értelmiségnek, amely rossz közérzettel, szorongó életérzéssel, belső lázadással ugyan, de beilleszkedett a birtokosság vezette rendbe; vagy legalábbis hagyta, hogy beilleszkedettnek tekinték”.

De tán nem is annyira Babitsra, mint inkább a kiegyezést követő évtized vezető értelmiségére talál Németh G. Béla jellemzése. Hiszen ez az az értékes „beilleszkedő” értelmiség, akiről a könyv szól, a velük kezdődő fejlődésvonalat hosszabbítja meg Németh G. Béla Babits Mihályig. Kivételes erudícióval, rendkívül találékonan és imponáló szellemi macacssággal.

Az „imponáló” jelző nem enyhíteni, csupán értelmezni kívánja a „macacsságot”. Hiszen a macacsság nem szorul védelemre: a tudós legfontosabb erényeihez tartozik. Ám olykor egészen kiváló tudósok is csökönyösen ragaszkodhatnak témájuk jelentéktelen és irreleváns vonásaihoz, s ilyen macacsság már ritkán szokott nagy fölfedezésekhez vezetni, s így egyáltalában nem „imponáló”. A mindenféle filozófiától idegenkedő pozitívista filológiát és irodalomtörténet-írást például éppen efféle relevanciavakság süllyesztette a tudni-sem-érdemes dolgok tudományává. De az is igaz, hogy épp a pozitivisták jócskán „szélesítették a filológia fegyvertárát, s az irány bölcséleti értelmű szintézisre törő nagy képviselői kitűnően ki is használták lehetőségeit”. Mill StUART Jánostól Bertrand Russellig, Sainte-Beuve-től Gaston Paris-ig és Augustin Renaudet-ig, Gervinustól Victor Klempererig,

Szilády Árontól – akit a maga valójában Németh G. Béla ItK-tanulmánya fedezett fel – Horváth Jánosig és Szauder József-ig filológusok, irodalomtudósok, gondolkodók hosszú sora élt s dolgozott a pozitívizmus égisze alatt úgy, hogy nem rettegett betegesen a „metafizikától”. Egyesíteni tudták a tényisztelet előnyeit a teória – olykor egyenesen a filozófiai spekuláció – esélyeivel. Vagy ahogyan Kiss Ferenc írta Németh G. Béláról: „Nincs ma szakmánkban filozófiai műveltség és teoretikus hajlam, mely a filológus-adottságokkal ilyen termékeny egyensúlyt alkotna.”

Nem, világért sem kívánjuk ezzel az idézettel Németh G. Bélát „becsempészni” irodalomtörténet-írásunk rangos pozitívista vonulatába! Az ő teoretikus hajlama kifejezetten marxi indítatású és filozófiai műveltsége szilárdan marxista. Hiszen éppen ezért ismerhette föl s fejezhette ki páratlanul világosan, hogy a létharc-ideológia és nemzetjellemtan közvetlenül következett a klasszikus pozitívizmus filozófiaellenes filozófiájából, és szükségképpen, gyakran képviselőinek szándéka és akarata ellenére – láttuk, épp az volt Arany László tragédiája – az imperialista hatalmi tébolyt készítette elő.

És ezzel a fölfedezéssel a történetész (mert itt már értelmetlen a megszorító „irodalom” jelző) Németh G. Béla minden eddiginél mélyebben világított be hatvanhét lényegébe, s föltárta igazi tragédiáját. A dualizmus osztrák–magyar perspektívájából európai, illetve globális látószögűvé tágította történelemszemléletünket.

Ebből a perspektívából nézve válik elsőrendűen fontossá, amiről Németh G. Béla *nem* beszél a könyvében. Kiss Ferenc recenziójával szöve, „Németh G. Béla a pozitívizmus kudarcait csak a fórumok tükrében vizsgálja, noha tud arról, hogy a nagy irodalom feltételeit jelentő többlet a magyarság nemzet alatti világában rejtett. Tud erről, de ez a tudása nem tágtítja ki szakszerűsége kereteit.” Én inkább úgy mondanám, hogy Németh G. Béla szakszerű precizitással megkonstruált pozitívista objektív-jének látószögén kívül esik – a korabeli világ-irodalom számos nagy alkotásával együtt – a magyar irodalom legfontosabb része. És ez a kutatásra buzdító „hiány” ugyanolyan fontos része a könyvnek, mint ami benne van; ez a „kivülesés” tulajdonképpen a „vigasz” az etatista nemzedék félresiklott polgárosodásáért. Óriási szerencséje a magyar irodalomnak, hogy politikai és eszmei erők csábítása és kényszere ellenére

